



## Частина 3. Ключі до родів і видів non-Muroidea

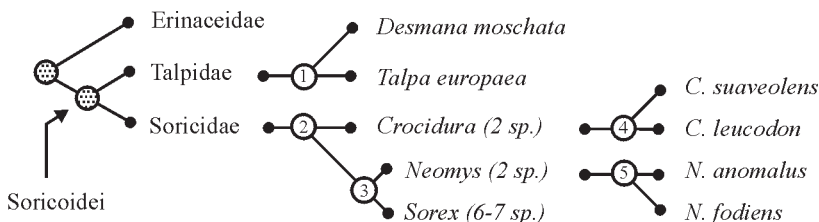
### I. Ключ до родів та видів кротових (Talpidae)

Родина кротових представлена в Україні двома видами з двох різних підродин. В основі тез — ознаки підродин, описані автором раніше (Загороднюк, 1998). Кротові рідко потрапляють в пастки і, якщо і ловляться, то лише у канавки. Часом їхні залишки зустрічають на кормових столиках хижаків або у сов'язних пелетках. Кріт є типовим для всіх природних зон, окрім степу, і легко реєструється за викидами ґрунту, хохуля — рідкісний вид, відомий із заплавлених озер Дніпра та Дінця (Хохуля..., 2002).

- |  |   |
|--|---|
| 1. Довжина тіла до 150 мм. Хвіст 25–40 мм, круглий на перетині, густо вкритий волоссям. Хутро оксамитове, з усіх боків чорне. Передні кінцівки широкі, більші за задні і розвернуті долонями назовні. Усі різці подібні за розмірами, значно менші від довгих і гострих верхніх іклів. | Довжина тіла 185–220 мм. Хвіст понад 150 мм, плескатий від середини до кінця, з роговими лусками, має кіль. Хутро з підшерстям, зверху темне, знизу сріблясте. Задні кінцівки великі, з плавальними перетинками. Перший верхній різець великий, у вигляді 3-гранної піраміди. |
| ..... підродина кротових ( <i>Talpinae</i> )   | ..... підродина хохулевих ( <i>Desmaninae</i> )   |
| ..... кріт звичайний ( <i>Talpa europaea</i> )   | ..... хохуля руська ( <i>Desmana moschata</i> )   |



Рис. 7. Загальний вигляд крота, *Talpa europaea* (за: Корнеев, 1965, зі змінами).



**Рис. 8.** Структура ключа до визначення видів комахоїдних (за: Загороднюк, 1998, зі змінами). У ключах 1 (кротові) та 2 (мідицеві) нумерація тез суцільна.

## II. Ключ до родів і видів мідицевих (Soricidae)

Родина мідицевих представлена у фауні регіону трьома родами (рясоніжки, мідиці і білозубки). Кожний з них, у свою чергу, представлений двома відмінними за розмірами тіла видами. Окрім того, мідиці представлені ще кількома рідкісними формами з обмеженим поширенням: у Карпатах поширений альпійський вид *Sorex alpinus*; на Поліссі можливі знахідки *Sorex caecutiens*, в Криму зустрічаються *Sorex* cf. *volnuchini* (група “*minutus*”) та *Sorex* cf. *satunini* (група “*araneus*”) (Загороднюк, 1996).

Структура ключа показана на рис. 8. Землерийки — закономірні компоненти більшості типів фаун. Мідиці (*Sorex*) домінують у Лісостепу, на Поліссі, Карпатах та у заплавах річок; білозубки (*Crocidura*) є типовими для Степу, рясоніжки (*Neomys*) — рідкісні гідрофільні види більшості природних регіонів, проте найчастіше зустрічаються в передгір’ях Карпат. Ключ до видів роду *Sorex* взято зі згаданої праці автора і подано тут зі змінами, які стосуються переважно середньої бурозубки (*caecutiens*).

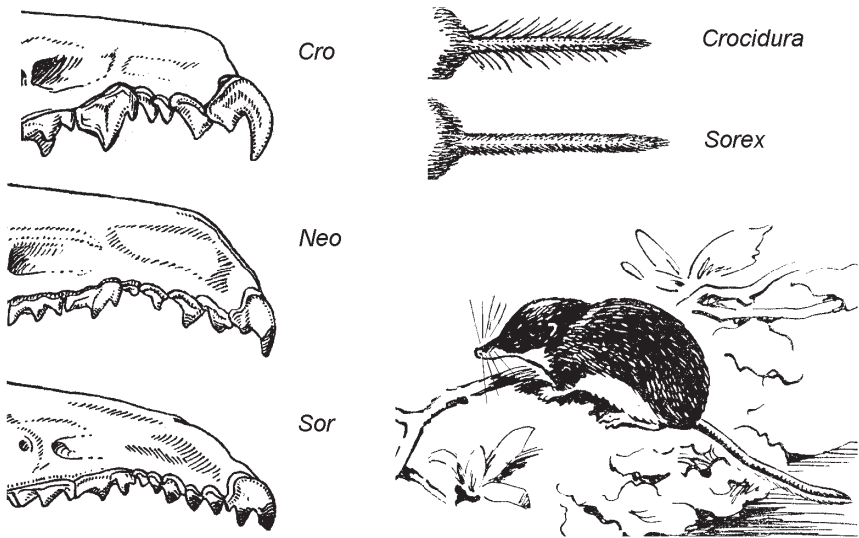
2. Вушниці нерозвинені і являють собою вузьку шкірну складку. Хвіст вкритий одноманітним коротким волоссям. Верхні частини всіх зубних коронок мають буре до червоного забарвлення. У верхній щелепі 4–5 проміжних зуба (останній з них дуже малий). Забарвлення хутра спини звичайно темно-бурих кольорів.

..... роди бурозубих землерийок  
(*Neomys* & *Sorex*), 3

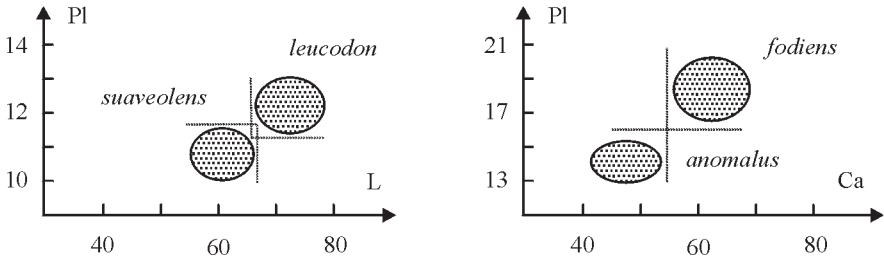
- Вушниці виразно виступають з хутра. Окрім короткого волосся, хвіст вкритий довгим обрідним волоссям, що добре видно проти світла. Вершини зубних коронок без бурого забарвлення емалі. У верхній щелепі три проміжних зуби (перший значно більший за два інші). Хутро спини світло-буре до сірого.

..... під білозубка  
(*Crocidura*), 4

3. Довжина тіла 60–90 мм, лапка 14–21 мм. Ступні задніх лап облямовані бахромою із жорстких щетин. Нижня поверхня хвоста з виразним кілем із волосся. У верхній щелепі є 4 проміжних зуби. Передні нижні різці гладенькі зверху або ледь хвилясті. Довжина тіла звичайно менша від 70 мм, лапка 9–12,5 мм. Ступні задніх лап без бахромчастих країв із жорсткого волосся. Контур хвоста на перетині круглий, без кіля. У верхній щелепі 5 проміжних зубів. Передні нижні різці з виразними горбками.
- ..... *рід рясоніжка (Neomys), 5* ..... *рід мідця (Sorex), 6*
4. Довжина тіла до 70 мм (56–68), ступня 9,8–11,6 мм. Сріблясте забарвлення черева майже не поширюється на боки і поступово переходить в сіро-буре забарвлення спинного хутра. Розміри тіла 68–75 мм, довжина ступні не менша від 11 мм (до 12,6). Ясно-біле забарвлення черева піднімається на боки і виразно відмежоване від темного забарвлення спини.
- ..... *білозубка мала (Crocidura suaveolens)* ..... *білозубка велика (Crocidura leucodon)*



**Рис. 9.** Морфологічні ознаки землерийок (за Корнеєв, 1965). Ліворуч — основні типи зубної системи, притаманні (зверху вниз): білозубкам (*Crocidura*), рясоніжкам (*Neomys*), мідцям (*Sorex*). Праворуч зверху — відмінності білозубок від бурозубок за опушеністю хвоста; знизу — загальний вигляд рясоніжки (*Neomys fodiens*).



**Рис. 10.** Метричні особливості білозубок (*Crocidura*) та рясоніжок (*Neomys*).  
Ліворуч — співвідношення довжини тіла і лапки у двох видів білозубки;  
Праворуч — розподіл довжини хвоста і лапки у двох видів рясоніжки (ориг.).

5. Розміри малі, лапка менша 16 мм (14–15,5). Хвіст короткий, його довжина менша 55 мм. Кіль з довгого остьового волосся розвинений лише на дистальній третині хвоста. Плавальні війки на п'ястках і ступнях слабо розвинені і не утворюють бахрому.

..... рясоніжка мала  
(*Neomys anomalous*)

- Розміри великі, лапка більша 16 мм (16–21). Хвіст довгий, його довжина сягає 55–65 мм. Кіль з довгого остьового волосся розвинений на 2/3 довжини хвоста. Плавальні війки на п'ястках і ступнях розвинені і утворюють густу бахрому.

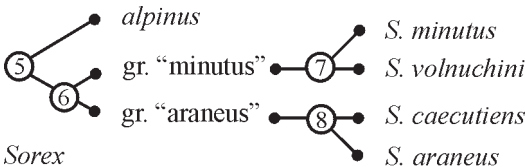
..... рясоніжка водяна  
(*Neomys fodiens*)

6. Обидва проміжні зуби нижньої щелепи 2-вершинні. Довжина хвоста (60–65 мм) приблизно рівна довжині тіла (65–74 мм), що становить близько 90–94 %. Ступня близько 14–14,5 мм. Гірські райони Карпат в межах висот 400–1500 м.

..... мідця альпійська  
(*Sorex alpinus*)

- Перший проміжний зуб в нижній щелепі 1-вершинний. Довжина хвоста (33–48 мм) менша від довжини тіла (47–77 мм), що становить 60–70 %. Ступня звичайно 10–14 мм. Вся територія України, окрім типово степових районів.

..... інші види мідць,  
(*Sorex sp.*), 7



**Рис. 11.** Схема побудови та організації ключа до визначення видів мідць (*Sorex*), представлених в Україні (за: Загороднюк, 1996, зі змінами).

- |  |   |
|--|---|
| <p>7. Довжина тіла до 60 мм (часто 43–55), плесно коротше 11 мм (звичайно 9,5–11). Забарвлення брудно-буре. Хвіст при основі звужений, виразно двоколірний, знизу білуватий. На пискю добре видно передростральну перетяжку, хоботок довгий і вузький. Третій проміжний зуб (зверху) не менший від другого (<math>1 \geq 2 &lt; 3 &gt; 4 &gt; 5</math>).</p> <p>..... надвид мідіці <i>малі</i><br/>(<i>Sorex ex gr. minutus</i>), 8</p> | <p>Довжина тіла 55–80 мм (звичайно 65–70), плесно понад 11 мм (часто 11,5–12,5). Забарвлення хутра зверху темно-буре до чорного. Хвіст без звуження при основі. Ростральний відділ із поступовим переходом контуру писка від хоботка до скронь. Верхні проміжні зуби часто з чітким поділом на розмірні пари.</p> <p>..... надвид мідіці <i>великі</i><br/>(<i>Sorex ex gr. araneus</i>), 9</p> |
|--|---|

**Увага.** Переважна кількість знахідок мідіць цих двох груп відновиться, відповідно, до видів *Sorex minutus* та *Sorex araneus*. При визначенні землерийок із півдня України варто пам'ятати, що в пониззях Дніпра поширена крупна форма звичайних мідіць — *Sorex (araneus) averini*, яка характеризується такими метричними ознаками: довжина тіла біля 66–77 мм, довжина лапки — не менша 13 мм, звичайно 14–14,5 мм (табл. 4). У гірських лісах Криму можливі знахідки рідкісної для півострова (відомої з Кавказу) дрібної форми групи "*araneus*" — *Sorex cf. satunini* (див. рис. 12).

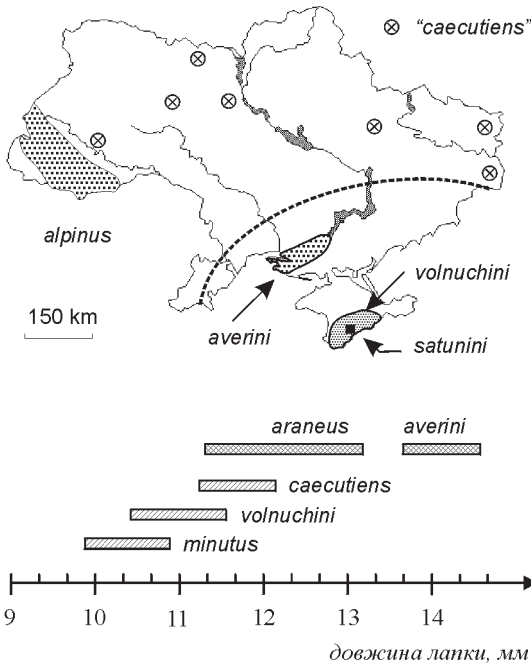
- |   |  |
|---|--|
| <p>7. Довжина тіла близько 43–55 мм, плесна звичайно до 9,5–10,7 мм. Материкова частина України, окрім степу.</p> <p>..... мідіця <i>мала</i><br/>(<i>Sorex minutus</i>)</p>  | <p>Довжина тіла звичайно близько 50–65 мм, плесна більше 10,5 мм (найчастіше 11,0–11,5). Гірські ліси Криму.</p> <p>..... мідіця <i>Волнухіна</i><br/>(<i>Sorex volnuchini</i>)</p>  |
| <p>8. Довжина тіла близько 55–60 мм, лапка 11–12 мм. Верхні проміжні зуби формують майже рівно спадний розмірний ряд, часто <math>1 \geq 2 \geq 3 = 4 &gt; 5</math> (подібно до мідіць групи "<i>minutus</i>"). Знахідки можливі на Поліссі.</p> <p>..... мідіця <i>середня</i><br/>(<i>Sorex caecutiens</i>)</p> | <p>Розміри великі: довжина тіла не менша 60 (до 70) мм, лапка близько 11,0–13,5 мм. Парна структура верхніх проміжних зубів виражена чітко, 5-й з них дуже малий. Повсюдно; у степу — в заплавах річок.</p> <p>..... мідіця <i>звичайна</i><br/>(<i>Sorex araneus</i>)</p> |

**Увага!** Всі вказівки на знахідки в Українському Поліссі та Лісостепу мідіці середньої — сумнівні і вимагають подальшої перевірки (Загороднюк, 1996). За систематичними ознаками ця мідіця відноситься до групи "*minutus*" (Долгов, 1985), проте за метричними ознаками вона займає проміжне положення між мідцею малою і звичайною (табл. 3). У випадку знахідки особин, що не вкладаються у діагноз *Sorex minutus* та *Sorex araneus*, варто череп такої особини передати фахівцям.

**Таблиця 4.** Виміри мідиць підроду *Sorex* (за: Загороднюк, 1996, зі скороч.)

Ознака, вимір (мм)	Група “ <i>minutus</i> ”		“ <i>caecutiens</i> ”	Група “ <i>araneus</i> ”	
	<i>minutus</i> (Лісостеп)	<i>volnuchini</i> (Крим)	<i>caecutiens</i> (Росія)	<i>araneus</i> (Лісостеп)	<i>averini</i> * (Херсон)
довжина тіла, L	50,6±4,16	57,9±6,72	60,8±5,15	64,9±5,80	73,5±3,37
довжина хвоста, Ca	34,6±1,89	36,5±2,30	40,0±4,69	39,8±3,31	44,9±2,46
те саме, % Ca від L	68 %	63 %	66 %	61 %	61 %
довжина лапки	10,4±0,69	11,0±0,71	11,8±0,56	12,2±1,11	14,1±0,40
проміжні зуби	1≥2≤3>4>5	1=2=3>4>5	1≥2≥3=4>5	1=2>3=4>5	1=2>3=4>5
довжина черепа	15,3±0,29	16,0±0,30	18,5±0,37	19,1±0,37	20,7±0,36
верхній зубний ряд	6,4±0,13	6,9±0,19	8,1±0,27	8,7±0,15	9,6±0,24
обсяг вибірки (n)	20–23	9–13	5–6	12–17	20–25

\* виміри черепів тут округлено до одного знаку після коми; значення вимірів підвиду *Sorex araneus averini* розраховані за даними із праці Я. Зубко (1937).



**Рис. 12.** Поширення рідкісних і фантомних видів і підвидів мідиць: *Sorex alpinus* (Карпати), *S. araneus averini* (Нижній Дніпро), *S. volnuchini* (Крим). Фантомні види: *S. caecutiens* (Полісся і Лісостеп), *S. (araneus) satunini* (Крим). Пунктир — межа суцільного поширення *Sorex*. (за: Загороднюк, 1996, зі змінами)

**Рис. 13.** Межі мінливості довжини задньої лапки у різних видів роду *Sorex*.

**Рис. 14.** Загальний вигляд вовчка сірого, *Myoxus glis* (за: Корнєєв, 1965, зі змінами).



### III. Ключ до родів і видів вовчкових (*Myoxidae*)

Родина *Myoxidae* (syn. *Gliridae*) представлена в Україні чотирма добре відмінними видами, що представляють окремі роди (Айрапетьянц, 1983; Лозан та ін., 1990). В основі змісту тез — ознаки підродин, описані автором раніше (Загороднюк, 1998) та ключі, запропоновані Громовим (1995). Певну складність являє діагностика молодих особин із пари *Eliomys* + *Dryomys*, з яких перший час від часу згадують у оглядах фауни, проте його фактичні знахідки — одиничні і стосуються лише Полісся (Загороднюк, 1998). Вовчки не часто потрапляють у традиційні ловчі системи, і для їх обліку в літній час пропонують використовувати пастки (як “живоловки”, так і “давилки”), змонтовані на стовбурах або гілках дерев за допомогою резинових джгутів чи дерев’яних підставок (Безродний, 1990).

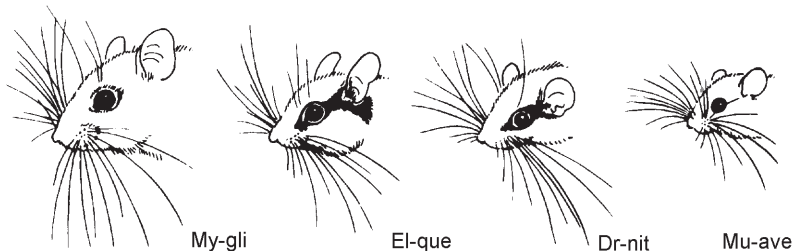
- |  |  |
|--|--|
| <p>1. Через око від носа до вуха йде чорна смуга; кінчик хвоста знизу білий. Розміри середні, довжина тіла дорослих в межах 90–140 мм.</p> <p>..... підродина чорнооких вовчків (<i>Leithiinae</i>), 2</p>   | <p>Забарвлення тіла однотонне, сіро-буре, без чорної плями навколо очей. Розміри або великі, або малі: довжина тіла до 95 або до 180 мм.</p> <p>..... підродина однобарвних вовчків (<i>Myoxinae</i>), 3</p>   |
| <p>2. Довжина тіла 90–110 мм, лапка 20–23 мм. Чорна пляма навколо ока не досягає вуха і підходить до нього вузькою смугою. Вуха короткі і, притиснуті до щоки, не досягають ока, вкриті густим волоссям. Весь хвіст вкритий коротким волоссям без китиці.</p> <p>..... рід і вид соня лісова (<i>Dryomys nitedula</i>)</p> | <p>Довжина тіла 110–140 мм, лапка 23–26 мм. Скронева чорна пляма заходить за вухо широким полем. Вуха довгі і вузькі, притиснуті до щоки, досягають ока; вкриті обрідним волоссям. Кінчик хвоста на 1/3 охоплений широкою китицею.</p> <p>..... рід і вид соня садова (<i>Eliomys quercinus</i>)</p> |

3. Забарвлення вохристо-іржаве. Розміри малі: довжина тіла не перевищує 100 мм. Хвіст 60–75 мм, круглий і густо вкритий коротким (до 5 мм) одноманітним волоссям.

..... рід і вид вовчок-ліскулька  
(*Muscardinus avellanarius*)

- Забарвлення попелясто-сіре. Розміри великі: довжина тіла понад 125 мм (до 175). Хвіст 100–150 мм, виглядає плескатим через довге (до 10 мм) розчесане у боки волосся.

..... рід і вид вовчок сіруї  
(*Myoxus glis*)



**Рис. 15.** Загальний вигляд голови чотирьох родів і видів вовчків нашої фауни (зліва направо): сірого (*Myoxus glis*), садового (*Eliomys quercinus*), лісового (*Dryomys nitedula*), горішкового (*Muscardinus avellanarius*). Зверніть увагу на розміри тіла і розв'язок забарвлення у вигляді темної смуги біля ока (за: Gornier, Hackethal, 1988).

#### IV. Ключ до видів мишівоквих (Sminthidae)

Мишівки, або смужки — рідкісні види тушканоподібних гризунів. Степові мишівки занесені до “Червоної книги України”. Мишівки дуже рідко потрапляють в пастки, і їх частіше реєструють при ловах циліндрами або у сов'ячих пелетках (насамперед, сичів). Кожний з двох “традиційних” видів (лісова і степова мишівки) є надвидом, що об'єднує пару аловидів, відмінних за числом хромосом і за ареалами (рис. 18).

1. Довжина хвоста 90–105 мм, і вона, принаймні, на третину більша довжини тіла (60–80 мм). На спині є одна темна смуга — вздовж хребта, інших темних або світлих поздовжніх смуг немає. Ступня 15–18,5 мм.

..... надвид “лісові мишівки”  
(*Sicista ex gr. betulina*), 2

- Довжина хвоста 70–85 мм, і вона приблизно на 1/4 перевищує довжину тіла (55–70 мм). На спині є одна темна смуга вздовж хребта, яку обрамляють з боків дві менш виразні темні смуги. Ступня 13–16 мм.

..... надвид “степові мишівки”  
(*Sicista ex gr. subtilis*), 3





**Рис. 16.** Мишівка лісова (*Sicista betulina*) є найбільш довгохвостим ссавцем нашої фауни. (рис. за: Павлинов та ін., 1999).



**Рис. 17.** Мишівка степова, *Sicista subtilis* (за: Павлинов та ін., 1999).

2. Полісся та Карпати, можливі знахідки у Лісостепу. Найчастіше реєстрований у високогір'ї Карпат. Відносно велика: Pl=16–19, Au=11–14 мм.

- Байрачні ліси і прилеглі степові ділянки східних областей, переважно на сході Луганщини. Відносно дрібна: Pl=15–17, Au=10–13 мм.

..... мишівка лісова  
(*Sicista betulina*)

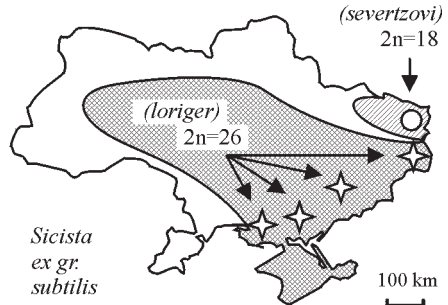
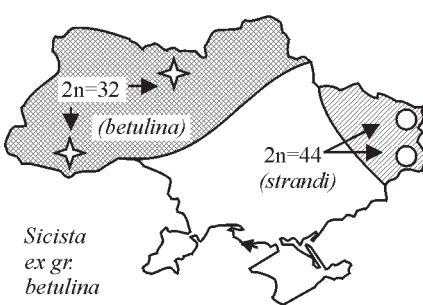
..... мишівки донська  
(*Sicista strandi*)

3. Степова та лісостепова зони (включаючи Крим), від Дністра до Дінця.

- Степові терени східної України на схід від Сіверського Дінця.

..... мишівка степова  
(*Sicista subtilis*)

..... мишівки темна  
(*Sicista severtzovi*)



**Рис. 18.** Поширення “малих” видів мишівок (2n — число хромосом). Ліворуч — група лісових мишівок, праворуч — степових (за: Zagorodniuk, Kondratenko, 2000).

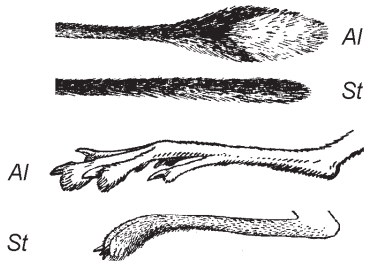
## V. Ключ до родів і видів тушканових (Dipodidae)

Тушканові представлені в Україні двома рідкісними видами двох різних підродин — Allactaginae та Dipodinae. Види добре розрізняються за розмірами тіла та за низкою екстер'єрних ознак: опушеність хвоста, число пальців на задніх лапах. В основі запропонованого ключа — відмінності підродин, викладені раніше (Загороднюк, 1998). Види мають загалом південне поширення і облікуються переважно за норами та за слідами (відбитками лап) на дорогах. Інколи тушкани потрапляють у ловчі канавки, а часом їхні рештки знаходять на кормових столиках хижих птахів.

- |  |   |
|--|---|
| <p>1. Довжина тіла понад 140 мм. Задні кінцівки п'ятипалі, довжина ступні більша за 85 мм. На кінці хвоста є яскрава з білою вершиною китиця. Верхні різці спрямовані вперед.</p> <p>.....<i>під тушкан (Allactaga)</i></p> <p>..... <i>тушкан великий (Allactaga major)</i></p> | <p>Довжина тіла не перевищує 130 мм. Задні кінцівки трипалі, довжина ступні менша від 60 мм. Китиця на хвості ледь виразна, без білої вершини. Верхні різці прямовисні.</p> <p>..... <i>під кандибка (Stylodipus)</i></p> <p>..... <i>кандибка звичайний (Stylodipus telum)</i></p> |
|--|---|



**Рис. 19.** Зовнішній вигляд тушкана-кандибки, або малого земляного зайця, *Stylodipus telum* (за: Корнєєв, 1965, зі змінами).



**Рис. 20.** Відмінності двох родів (видів) тушканів за ступенем опушення хвоста і за розвитком пальців на задній лапі: зверху — *Allactaga*, знизу — *Stylodipus* (за: Корнєєв, 1965, зі змінами).